

مسجد جامع رمله

فلسطین

یدالله غلامی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

بیت المقدس بخوبی نشان می دهد - عموماً از معماری اقلیم روم شرقی متأثر بود. گزارشهای بلاذری و جَہشپاری درباره ساختمان جامع رمله، مؤید این اثرپذیری است. خلفای اموی به سبب طبع مادی خویش، هم به پیداگری جلال و جمال می اندیشیدند، و هم به رقابت با تمدن ملل مغلوب، از جمله بلاد روم شرقی. در کاربرد مصالح، چون ابنیه باشکوه رومی، از سنگ بیش از آجر استفاده می شد. گزارش مقدسی، گواه این موضوع درباره جامع رمله است. بنا بر روایت او، دیگر ویژگیهای جامع، با معماری امویان مطابقت داشت. ساختن قوسهای هلالی و رسمیت دادن به وجود محراب و مقصوره، از ویژگیهای این سبک محسوب می شد. در معماری دوره اموی - بر خلاف ممالک شرقی اسلامی در ادوار بعد - شبستانها به صورت گنبدخانه ساخته

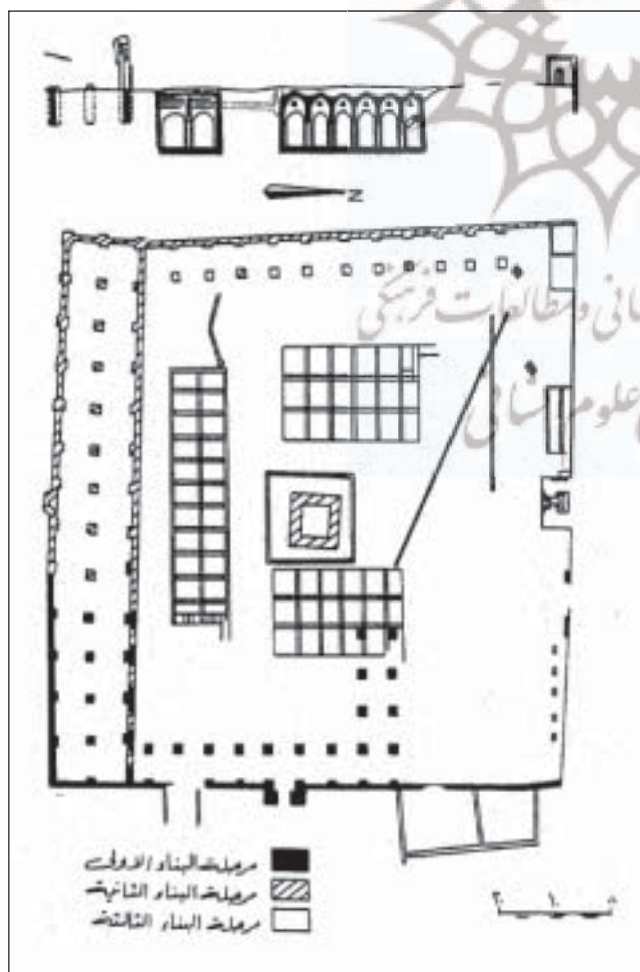
معماری و شهرسازی مسلمانان در اواخر قرن اول هجری، هفتم میلادی، در واقع همزاد دوره ای بود که در آن فرهنگ مدنی ایشان متولد شد. حکمرانان اموی با به کارگیری هنرمندان و کارفرمایی بر ساختمان شهرهایی همچون رمله فلسطین و مسجد جامع آن - که از نمونه های تاریخی و قابل توجه این دوره است -، در زایش مزبور نقش آفریدند. معماری مسلمانان، اولین شکل مشخص و نسبتاً با ثبات خود را حاصل کرد. این تعیین در قالب بناهایی که به وسیله امویان ساخته شد - چون: جامع دمشق و همتای آن جامع رمله و دیگر مساجد اموی - نمایان گردید. البته، شیوه مورد نظر به سرزمین شام محدود نماند و به عراق، مصر، افریقیه و اندلس سرایت کرد. نقشه مساجد مهم در سرزمینهای یاد شده، همانند مسجدالنبی بود. ترکیب بنا - آن طور که مساجدی همچون: رمله، دمشق و

نمی‌شد، بلکه مانند کلیسا، تالارهای بزرگ مستطیل شکل و دارای ستون بود.

پس از آنکه سلیمان بن عبدالملک از جانب برادرش ولید، حاکم در سالهای ۸۶ تا ۹۶ هـ. ق / ۷۰۵ تا ۷۱۵ م، زمامدار فلسطین شد، شهر رمله را ساخت و جایی برای بنای مسجد انتخاب کرد. وی قبل از اتمام بنا، به خلافت رسید. او این کار را به پیروی از اسلاف خود و به تشویق یکی از ساکنان دارالولایه لُدّ، که با اهالی اختلاف داشت، انجام داد؛ که سرانجام سبب انحطاط لُدّ شد. پس از آغاز خلافت، وی دارالخلافة خویش را آباد ساخت. وی برای برپاداشتن مسجد، مصمم به استفاده از ستونهای کلیسای جرجیس شد. اسقف اعظم فرصت طلبید و با روم مکاتبه کرد. او را امر کردند که غاری در حدود داروم، قلعه‌ای در غزه، را که ستونهای اضافه در آنجا بود، به خلیفه نشان دهد. بدین سان، ستونهای موجود در غار برای ساختمان مسجد به کار رفت. نظارت بر بنا، برعهده کاتبی نصرانی بود. پس از مرگ سلیمان در سال ۹۹ هـ. ق، جانشینش، عمر بن عبدالعزیز، از زمین مسجد کاست و ساختمان و گنبد آن را کامل ساخت. آشکار است که بنا بر سنت تحصیل علم در مساجد، جامع رمله محل حضور علما شد.

کمتر از سه قرن بعد، مقدسی - که معمولاً اخباری قابل

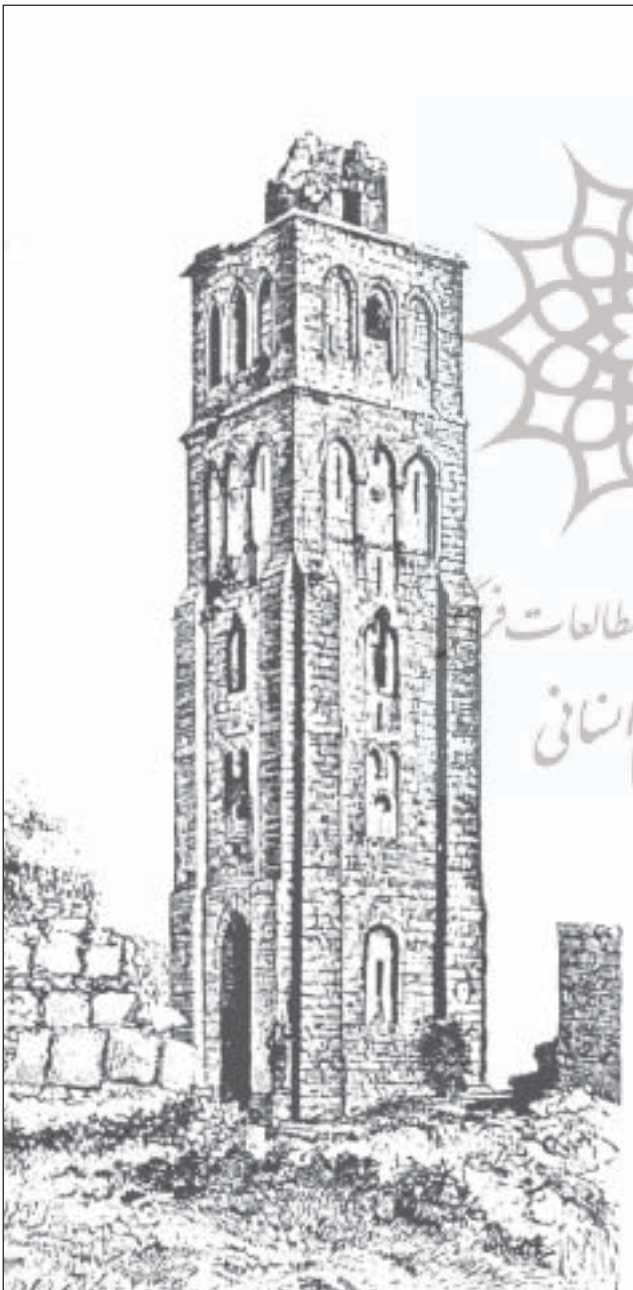
ملاحظه از لحاظ کاربرد در تاریخ معماری بویژه راجع به فلسطین عرضه می‌دارد - جامع را به نام ابیض یاد می‌کند، و آن را بیش از دیگر مساجدی که دیده است - حتی جامع دمشق - درخور توجه می‌شمارد. ظاهر آن است که مسجد را به سبب خوشنما بودن، به این نام خوانده‌اند. این گونه نامگذاری - نظیر ازهر و اقرم - در مصر معمول بود، و بسیاری از حکام مصر بر شام هم استیلا داشتند. مقدسی در وصف اجزای مسجد می‌گوید که محرابی به بزرگی محراب آن نیافته، و هم منبرش صرف نظر از منبر بیت المقدس، بهترین منابر است. کف ساختمان در قسمتهای سرپوشیده از مرمر، و صحن آن سنگفرش است. درها از چوبهای مرغوب ساخته شده و منبت گردیده است. مقدسی مئذنه‌ای را به هشام بن عبدالملک نسبت می‌دهد. اگرچه صحت این انتساب مورد سؤال است، در هر حال مئذنه را می‌توانیم برجی چهارگوش همچون برجهای ناقوس کلیسا بدانیم؛ زیرا مرسوم بودن قالب یاد شده، از مختصات اصلی معماری شام به شمار می‌رود. مقدسی ماجرای شبیه به نحوه فراهم کردن ستونها به وسیله سلیمان را، درباره هشام نقل می‌کند. چنانکه ملاحظه می‌شود، اطلاعات منقول عموماً حاکی از آن است که جامع رمله از زیرمجموعه‌های معماری سبک اموی، و در ضمن مصداقی برای دخالت ملل مغلوب در شکل‌گیری هنر و معماری مسلمانان محسوب می‌شود.

مسجد جامع رمله (سفید)، فلسطین

شهبستان مسجد احمد پاشا الجزار، عکا، فلسطین

ویرانیه‌ها و نوسازیها

کمتر از نیم قرن پس از مشاهدات مقدسی، زلزله شدید سال ۴۲۵ هـ. ق ۱۰۳۴ م، حدود ثلث ساختمانهای شهر و نیز جامع آن را منهدم کرد. با فرض اینکه مسجد را بعد از زلزله بازسازی کرده باشند، بعید نیست که در هنگام تسخیر فلسطین به وسیله صلیبیان، دوباره ویران شده باشد. بیت المقدس در سال ۴۹۲ هـ. ق به دست جنگجویان صلیبی افتاد، و آنان در فلسطین مستقر شدند. در سال ۵۸۳ هـ. ق ۱۱۸۷ م، صلاح الدین ایوبی رمله را پس گرفت. به روایت حنبلی علیمی، جامع رمله در سال ۵۸۶ هـ. ق به دست یکی از افراد صلاح الدین، موسوم به الیاس بن عبدالله، مرمت شد. با این حال، پیش از او یاقوت حموی آورده است که در سال ۵۸۷ هـ. ق، صلاح الدین که نگران تصرف مجدد رمله از سوی صلیبیان بود، شهر را خراب کرد.

بیرس، سلطان معروف ممالیک مصر، در سال ۶۶۶ هـ. ق / ۱۲۶۸ م، جامع را به طور اساسی نوسازی کرد. وی بر فراز جایگاه محراب، یک گنبد و مقابل آن مدخلی ساخت. علاوه بر این مسجد، در بعضی دیگر از آثاری که به اهتمام بیرس ساخته شد، پشتبندهایی با رؤس پخ (شیدار) دیده شده، که متأثر از کلیساهای صلیبیان است. سابقه این نوع پشتبند در معماری مسلمانان، به جامع رمله باز می‌گردد که احتمالاً اسرا در ساختن آن نقش داشته‌اند. بنا بر متن یک کتیبه، بیرس مناره قدیم را تعمیر کرد، و بر فراز آن قبه‌ای ساخت. حاصل کار، احتمالاً مشابه برج کلیسا بود. این مناره هم زایل شد. محمد بن قلاوون بر جای آن، مناره‌ای رفیع و منحصراً به فرد ساخت که در شعبان ۷۱۸ هـ. ق / اکتبر ۱۳۱۸ م پایان پذیرفت. در اوایل قرن دهم هجری، حنبلی علیمی می‌نگارد: «قبل از حدود قرن پنجم هجری، مسجد در وسط شهر - همان‌طور که سلیمان طرح افکنده بود - و محل اتصال چهار بازار که از دروازه‌ها آغاز می‌گردید، جای داشت. و بازارها از طریق راسته‌های: پیازفروشان، عطاران، سبزی فروشان و سراجان، به مسجد منتهی می‌شد. پس از آن، شکل شهر تغییر یافت و جامع در حدود سمت غربی قرار گرفت، و پیرامون آن به صورت قبرستان درآمد، از ابنیه کهن تنها برزنی در جانب شمالی باقی ماند، که آن هم از شهر جدا فتاد و بنای کهنی در حوالی مسجد نماند». او می‌افزاید: «در زیر صحن گشاده مسجد، مغاره‌ای بود که می‌گفتند: صالح نبی در آن دفن شده است». در این ایام، صحن مسجد را در سه ضلع اصلی - شهبستان و رواقهای دو طرف - طاقگان رومی احاطه کرده بود. طول و عرض صحن، ۷۵ متر گزارش شده است. در این محوطه، حوض آب و آب انبارهای زیرزمینی بزرگ با طاقبندی هلالی

نمای عمومی از مسجد احمدپاشا الجزار، عکا، فلسطین

استوار بر ردیفهای ستون، وجود داشت. مردم بر آن بودند که چهل تن از اصحاب حضرت محمد(ص)، در جامع مدفونند. این عقیده، قابل مقایسه با گزارش غریب ابن بطوطه، مبنی بر مدفون بودن ۳۰۰ نبی در سمت قبله است. شاهدان سده دوازدهم هجری، از خرابی مسجد و در عین حال زیبایی مناره آن سخن می گویند.

مناره محمد بن قلاوون، در ضلع شمالی تاکنون پابرجاست، و مئذنه (شهدای) اربعین، مئذنه بیضاء، یا برج رمله نامیده می شود. در آن، سنگ تراشیده به کار رفته، و دارای پنج طبقه و ۱۲۵ پله، و ارتفاعش ۲۵ متر و ۶۰ سانتیمتر است. پلکان غرفه هایی کوچک دارد. تعداد پنجره ها در هر وجه از طبقات تحتانی، یکی و در دو طبقه فوقانی، سه عدد است. مدخل مزین مسجد، از بین رفته است. در جانب شمال غرب صحن، مقام سرپوشیده منتسب به صالح پیامبر قرار دارد. بقایایی از دیوارها و حوض هنوز برجاست. آنچه از مسجد مانده، حاکی از تأثیر بعضی ویژگیهای معماری مصر است. قریه دیر شرف در نزدیکی نابلس، از زمانهای قدیم تا دوران اخیر، وقف مسجد بوده است.

منابع:

۱. ابن جوزی، علی بن محمد، المنتظم، به کوشش محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت، ۱۹۹۲م
۲. بلاذری، احمد بن یحیی، فتوح البلدان، به کوشش صلاح الدین منجد، قاهره، ۱۹۵۶م
۳. بهنسی، عقیف، الموسوعة الفلسطينية الدراسات الخاصة «العمارة والزخرفة فی فلسطین منذ الفتح العربی الاسلامی» بیروت، ۱۹۹۰م
۴. جهشیاری، محمد بن عبدوس، الوزراء و الكتاب، قاهره، ۱۹۳۸م
۵. حنبلی عیسی، عبدالرحمن مجیرالدین، الأئس الجلیل بتاریخ القدس و الخلیل، عمان، ۱۹۷۳م
۶. محمدشراب، محمد، معجم بلدان فلسطین، دمشق، ۱۹۸۷م
۷. مرعشی، احمد و دیگران، الموسوعة الفلسطينية، القسم العام، دمشق، ۱۹۸۴م
۸. مقدسی، محمد بن احمد، احسن التفاضیم فی معرفة الاقالیم، به کوشش محمد مخزوم، بیروت، ۱۹۸۸م
۹. موسوعة المدن الفلسطينية، دمشق ۱۹۹۰م

10. Creswell, K.A.C, *Early Muslim Architecture*, NewYork, 1979.

11. Ettinghausen, Richard and oleg Grabar, *The Art and Architecture of Islam: 650 - 1250*, Harmondsworth, 1987